

הרב שאול הירשוביץ

מקומה של "בושה" במסגרת התשובה והידין

א. כוחה של בושה במסגרת התשובה

- ממקורות חז"ל ניתן להבחין שיש כוח ועוצמה לבושה במסגרת התשובה כדלהלן¹:
1. בושה שלפני החטא, שבכוחה להרחיק את האדם מן החטא.
 2. בושה שלאחר החטא, שבכוחה לשמש גורם מכפר על חטאים שנעשו בעבר.
 3. היסורים המתלווים לבושה, שבכוחם לשמש כתחליף לעונש כרת או לעונש מיתת בית-דין.

1. כוחה של בושה להרחיק את האדם מן החטא

במסכת ברכות (כח, ע"ב) מסופר על מפגש בין רבן יוחנן בן זכאי לבין תלמידיו לפני פטירתו. בסוף אותו מפגש מבקשים תלמידיו שיברכם:

"אמרו לו: רבינו ברכנו!"

אמר להם: יהי רצון שתהא מורא שמים עליכם כמורא בשר ודם.

אמרו לו תלמידיו: עד כאן? [=וכי אין ראוי שיהא מורא שמים יותר ממורא בשר ודם?]

אמר להם: ולואי! [=שיכח כמורא צער ודם, כי אז סתדלו מעצירות הרצה - רש"י]

תדעו [=שכך הוא] כשאדם עובר עבירה [=עושה זאת צסתר משום מורא הצריות -

רש"י] ואומר [=הלואי] שלא יראני אדם". [=ולמרות שידע שהכל גלוי לפני

הקב"ה, בכל זאת לא מניח את העצירה - רש"י].

הוי אומר: קיים "מחסום הבושה" המציאות מלמדת שישנו מחסום המונע מאדם לעבור עבירה, והוא מחסום הבושה². אדם נרתע מלעבור עבירה אם עיני בשר ודם צופים בו או עתידים לצפות בו בשעת מעשה העבירה, ומשום כך הוא משתדל לבצע את העבירה בסתר. יחד עם זאת, אדם לא נרתע מלעבור עבירה, למרות שברור

1. הכוונה לבושה חיובית שמשמשת מנוף למעשים חיוביים, ואין הכוונה לאותה בושה הנובעת מעלבון והשפלה.

ועי' בשערי תשובה שער א' אות כא, ושער ב' אות ב'. ובארחות צדיקים שער הבשת.

2. וכאשר נפרץ "מחסום הבושה" מתרבים החוטאים וכנאמר (שבת קט"ו, ע"ב):

"לא חרבה ירושלים אלא מפני שלא היה להם בושת זה מזה".

ובנדרים (כ, ע"א) מובא: "כל המתבייש לא במהרה הוא חוטאי", "הבושה מביאה לידי יראת חטאי".

לו שהוא חשוף ליושב במרומים, הרואה אף במסתרים, והשאלה הכפולה היא: איך ומדוע קיים מחסום הבושה ביחס לבשר ודם ולא קיים ביחס לרואה - כלי ביחס לקבי"ה? להיכן דוחק החוטא את "הרואה ואינו נראה" המתבונן בו בשעת עבירתו בסתר?

חכמי הנפש לימדונו, שאדם יכול לגרום לנתק בין מה שלמד והבין, לבין מה שהוא מרגיש³. אדם יכול להפריד ולהסתיר מלבנו, את מה שרכש בשכלו. תפקידו הוא לשמור על קשר תמידי בין השניים, בין מה שנמצא בהכרתנו והבנתנו ובין הרגשתנו. בבחינת: "יודעת עם לבבך" (דב' ח', ה) - יש לחבר את הידיעה "עם הלב".

והיה אם אין חיבור - יש פיצול. והפיצול מאפשר לאדם לבצע דברים שבהכרתו הוא בוחל בהם. הפיצול מאפשר לעשות מעשים שהוא עצמו מבין שהם פסולים ואסורים. כי כאשר בא הגירוי, כאשר התאוה משתלטת, מאבד האדם את שיקול דעתו, את שכלו, ואז נוצר בלוק חוסם, נוצר נתק מכל הנלמד והנרכש והכול נגזז. בשעה זו הוא מוכן לעבור עבירה, ואינו נותן דעתו ליושב במרומים.

מי או מה יחזירו לו את הקשר שבין המוח והלב? **את זאת יכולה לעשות הבושה**, הבושה היא זו שמסוגלת להחזיר את האדם למציאות ולקשר. יכול אדם להיות בשיא תאוותו, מבלי ליתן לעצמו דין וחשבון, אך אם תיפתח לפתע הדלת והוא ייחשף, יתבוה ויתבייש, יחזור לפתע שכלו בבת-אחת למקומו ויתקשר עם ליבו ויפסיק לבצע את העבירה שכל כך שאף אליה והיה בשיאה.

יתכן שזו הייתה כוונת רבן יוחנן בן זכאי בברכתו לתלמידיו - כשהוא מברכס ומאחל להם: "שיהא מורא שמים עליכם כמורא בשר ודם". אין כוונתו כ"מורא בשר ודם" ותו לא, אלא כשם שהמורא מהסתכלות של בשר ודם הוא **מוחשי**, ומחזיר את האדם למציאות ובכך הוא משמש מחסום שבגללו אדם נמנע מלעבור עבירה. כך תרגישו גם ביחס ל"מורא שמים" שאם תבואו לידי נסיון, זכרו בצורה **מוחשית** שאתם חשופים ליושב במרומים, והרגשה זו - "מורא שמים" זה, יחזיר אתכם בבת-אחת למציאות ולא תחטאו⁴.

והן הנה הדברים בפי הגאון מוילנא (ברכות, שם): "דקודם העבירה יכול לפרוש ממנה אף על ידי יראת-שמים, אבל כשהתחיל לעשות את העבירה [=כשהתאוה כבר השתלטה] אז אינו מניח את העבירה מיראת-שמים [=יראת שמים כבר לא עוזרת השכל כבר לא פועל, אין לו שליטה והוא נסחף] רק מיראת האדם" [מבושה הנגרמת על ידי החשפות].

הדברים יודגמו בסיפור הבא המובא במסכת קדושין (פא, ע"א). קבוצת נשים שביות נפדו והובאו לנהרדעא. ביתו של ר' עמרם חסידא נמצא כמקום הבטוח ביותר לנשים חסרות מגן אלה. העלו אותן לעליה וסילקו את הסולם הכבד המוביל לעליה.

3. ראה לדוגמא בכוכבי אור, עמ' כ"ה.

4. לפי הסבר זה אין בתוספת המילים: "כמורא בשר ודם" משום מגרעת.

בהמשך מסופר שבגרה תאוות ר' עמרם ובכוח תאוותו הבווערת בו, הצליח להעמיד את הסולם הכבד והחל לעלות בו. כשהגיע למחציתו, עשה חשבון נפשו, והתחיל זועק: "אש בבית עמרם" [=שריפה - הצילו]. והשאלה המתבקשת היא, למה הוא זועק? אם התאוה עדיין יוקדת בו - ימשיך ויעלה, ואם הוא מבין את מה שעלול להתרחש ומחליט להפסיק בעלייתו - שיירד ולא יצעק. ונראים דברי רש"י המסביר מדוע הוא זועק על שריפה שכלל לא קיימת: "הזעיק בני השכונת להאסף ולצוא (כאילו) לכבות את כוליקה, כדי (שנוכחות השכנים תגרום) שיחלל מילרו שיתצו צכן". הוזה אומר, למרות שר' עמרם התפכח ומבין מה הוא עומד לעולל, עדיין אין הוא מסוגל להשתחרר מן התאוה שהשתלטה עליו ועדיין אין הוא יכול לרדת. הפתרון היחידי הוא, להחשף בפני השכנים בכל קלונו. זעקותיו יגרמו לבואם של השכנים וכשיתבייש - יתעשת, ואז יירד⁵.

2. בכוחה של בושה לשמש גורם מכפר על חטאים

עד כה דובר על כוחה של בושה שבאה, או עלולה לבוא, בעקבות גורם חיצוני, בעקבות החברה המתבוננת. בושה זו מרסנת ומונעת את המבקש לחטוא ואף את מי שכבר החל בעבירה. להלן ניפגש בכוח הבושה לשמש כגורם מכפר על החטאים שכבר נעשו. עוצמתה של זו נובעת מפנימיותו של החוטא ללא קשר עם החברה. אם קודם עסקנו בבושה שאדם ירא ונמנע לפגוש בה, זו בושה הקשורה ליראה. עתה נעסוק בבושה שאדם שמח בבואה, זו בושה של אהבה.

במסכת ברכות (יב, ע"ב) מובא בשם רב: "כל העושה דבר עבירה ומתבייש בו - מוחלין לו על כל עוונותיו" [=מוחלין לו על כל עון שמתבייש בו - מאירי וריטב"א, שם] אין בגמרא כל הסבר מדוע נמחל למתבייש בשל הבושה, הרי כדי לקבל מחילה על חטא, יש לחזור בתשובה ולבצע את כל הליכי התשובה? נראה להציע כך: אדם שחטא, נכשל בעבירה (כאמור לעיל, עקב גירוי הגורם לנתק בין מוחו ולבו) וחלה אצלו התעוררות פנימית לחשב חשבון מעשיו הסותרים את הכרתו והשגתו. והיה אם לא ימצא נוחם לעצמו ומרגוע לנפשו על העוול שעשה ורגשי חרטה ובושה עמוקים גואים בו והוא עומד נכנע וחפוי ראש, לא יוכל לשאת פניו וכל כולו בוש ונכלם מפני עצמו ומפני בוראו. הרי בושה זו מעידה שהתחדש הקשר בין הכרתו ולבו, נעלם הנתק ומתגברת בו אהבה עזה כלפי הי"ת. רגשי בושה אלו הם התעוררות פנימית ויכולים להופיע בלי כל סיבה חיצונית.

כך כותב הרב דסלר זצ"ל בספרו מכתב מאליהו (כרך ב', עמ' 64-65; כרך ג', עמ' 215):

"כאשר אדם מתבייש, בושה עמוקה מאד, ממעשיו, הרי זה משום שמרגיש סתירה בין מעשיו לבין מה שמרגיש בשכלו"
"הבושה היא סימן שמצפוניו תובע ממנו שאין לעשות מעשה כנגד רצון היי".
"המתבייש בכל לבו, הרי הוא יוצר בנפשו מציאות חדשה, חיים חדשים".

הוזה אומר, בושה "בכל ליבו" מגלה שנוצר אצלו משהו חדש, מהלך מהפכני במחשבתו ובהרגשתו של המתבייש, יצר בנפשו חיים חדשים, מציאות חדשה והוא עבר ממצב של ריחוק למצב של קירבה ואהבת הייתברך.

5. וכן בתלמוד ירושלמי (ברכות ג, ה) סיפור המדגים כיצד נמנעו מלעבור עבירה אם בני אדם עתידים לצפות בהם בזמן מעשה העבירה. שם מסופר על "שומר כרמים אחד שבא להיזקק עם אשת איש". לפני המעשה החלו לחפש אחר מקוה טהרה, עד שמצאוהו עבר זמן רב והתרבו "עוברין ושבין ובטלה העבירה".

הנה כי כן, עבר המתבייש את כל הליכי החזרה והתשובה המתבקשים. הוא מפגין לא רק הכרה בחטאו וחרטה בכל מעמקי נפשו אלא שכל כולו מצהיר: לא אחטא עוד [=וידוי, חרטה וקבלה].

כך ניסח מהר"ל את הדברים: "כאשר אדם מתבייש מן החטא, מורה שהוא מסלק עצמו מן החטא לגמרי, שכל בושה שהוא מתבייש מדבר מרחיק עצמו ממנו" [נתיב התשובה ריש פרק ה'].

עתה משהתברר שהמתבייש עבר את כל הליכי התשובה מובנים דברי רב: "העושה דבר עבירה ומתבייש בו - מוחלין לו על עוונותיו".

3. כוחם ועצמתם של היסורים המתלווים לבושה והמשמשים כתחליף לעונש

ייתכן שהמתבייש לא רק שעובר תהליך של חזרה בתשובה ומתכפר לו, אלא שיש בכוחם של היסורים המתלווים לבושה לשמש כתחליף לעונשים חמורים. בברייתא (יומא פו, ע"א) נאמר:

"עבר על כריתות (או) ועל מיתות בית דין ועשה תשובה, תשובה ויום הכיפורים תולין [=אינם מכפרים כפרה גמורה, והם תלויים ועומדים].

ויסורים ממרקים [=מנקים אותו]

שנאמר: "ופקדתי בשבט פשעם ובנגעם עוונם" (תהילים פ"ט, לג).

מן הנאמר בברייתא הנ"ל מתברר שאף על פי שהתשובה מכפרת על הכל ועצמו של יום הכיפורים מכפר, יש עבירות... שאין מתכפרים אלא לאחר זמן" [=גם אם שב בתשובה ואף אם עבר עליו יום כיפור. לשון רמב"ם, תשובה, א, ד] לקטגוריה זו נכנסות עבירות חמורות כמו מי שאכל ביום כיפור ונתחייב בכרת, או מי שהרג ונתחייב במיתה. שהחוטא באלו, לא מתכפר לו, לא על ידי תשובה ואף לא על ידי יום כיפורים עצמו, אלא אם כן יתיישר החוטא **ביסורים**, יסורי נגעים או יסורי הלקאה בשבט [=בשבט פשעם ובנגעים עוונם].

"כי הנפש לא תנקה מהן [=מהעוונות החמורים] והיא נשארת בלתי טהורה ואינה רצויה".

"ולא נרצה העוון בלי יסורים" (רבנו יונה, שערי תשובה ד, י"א).

כדי להתנקות מרשומי חטאים חמורים, על הנפש לעבור תהליך של "מרוק" שמובנו קרצוף ונקיון יסודי ביותר בעזרת היסורים. כאן יש לשאול: מדוע דווקא יסורים? על שאלה זו הוסיף והסביר הרה"ג ר' א' גרודזינסקי זצוק"ל (בתורת אברהם עמ' כ'): "יסורים אלה הלא אינם באים לעורר את האדם לתשובה. כי כבר שב בתשובה שלמה, אלא לזכך את הנפש זיכוך שלם. כיוון שחטא אדם בדבר שחיובו כרת, הרי אותו העוון דבוק כל כך בנפשו עד שאי אפשר לו להפרד ממנו כי החטא נתעצם בו, ולו היו מנסים להפריד את העוון ממנו היתה גם הנפש, בדבקותה בעוון

נפרדת מנצחיותה. לכן גם אחר התשובה זקוק הוא לאמצעים המנתקים את החטא מהאדם לגמרי, אמצעים אלה המה היסורים המרפים את כוחות הגוף ותאוותיו וממילא תצא הנפש זכה מחטאה".

ייתכן שכל אלו היסורים לא ידרשו, מאדם שחטא בעבירה שעונשה כרת או מיתת בית דין, אם הוא עבר לאחר מכן תהליך של בושה הנובעת מפנימיותו של חוטא. כי הוא כבר עבר עם הבושה מסלול יסורים קשים, מרים וצורבים ביותר. ובמקום יסורים חיזוניים מבחוץ, מייסרים אותו מבפנים, יסורי הבושה שהביא על עצמו. וקרובים הדברים שגם לכך התכוון רבנו יונה באומריו: "ונתרתה בזה יותר מאשר תרצה ברוב יסורי הגוף ומכאוביו" (שעי"ת א', ג). כי זאת לדעת, אין הבושה הרגשה חולפת, בלתי נעימה בלבד, אלא שהיא מועזעת ומייסרת ובאלו נצרפת נפשו כבמעין כור היתוך ממש. בכוחם של יסורי הבושה הקשים הנ"ל לתקן את הפגום באישיותו של החוטא, לחלצו מן הזוהמה לצרפו מכל סיגים לזככו ולהביאו לרוחו שמלפני החטא, טהור ונקי⁶.

ב. כוחה של בושה במסגרת היודי

מסדרי התפילה הוסיפו בסוף תפילות העמידה ביום כיפור את סדר היודי. בתחילה קבעו ויודי זוטא, קצר, הבנוי לפי סדר האי"ב: "אשמנו, בגדנו" וגו', המוכר לכל. לאחריו ויודי ארוך, הבנוי לפי סדר האי"ב כפול: "על חטא שחטאנו לפניך באונס" וגו', "באמוץ הלב" וגו' ולבסוף סיימו את שורת היודיים בוידוי שהיה נהוג בזמנו, והיה ידוע כוידוי של רב המנונא זוטא ביום כיפור (יומא פז, ע"א).

אֱלֹהֵי, עַד שְׁלֹא נִוְצַרְתִּי אֵינִי כְּדָאִי, וְעַכְשָׁו שְׁנוּצַרְתִּי כְּאֵלוֹ לֹא נִוְצַרְתִּי, עָפָר אָנִי בְּחַיִּי, קֵל נְחֹמֶר בְּמִיתָתִי. הָרִי אָנִי לְפָנֶיךָ כְּכֹלִי מְלֵא בֹשָׁה וּכְלֵמָה. יְהִי רְצוֹן מִלְּפָנֶיךָ, יְהוָה אֱלֹהֵי נְאֻלְהֵי אַבּוֹתַי, שְׁלֹא אֶחְטֵא עוֹד וּמָה שְׁחָטָאתִי לְפָנֶיךָ מְחוּק בְּרַחֲמֶיךָ הַרְבִּיבִים, אֲבָל לֹא עַל יְדֵי יְסוּרִים וְנַחֲלִים רְעִים.

מלבד שני המשפטים הראשונים שתוכנם טעון הסבר הרי הבקשה שבמשפט האחרון קשה:

6. ייתכן גם שהייסורים לא ידרשו מן המתבייש שלנו, מכיוון שתשובתו הרי כנסת למצב של "שב מאהבה" (כפי שהוסבר לעיל) ואז זדונותיו נחשבות כזכויות, בעוד שהברייתא ביומא עוסקת "בחזור מיראה" שזדונותיו נעשו כשגגות ואז הוא נוקק ליסורים (כך בחיד"א ב"מדבר קדמות" ו"במנחת חינוך" סוף מצוה שס"ד). וכך כתב הרב קוק, בעולת ראייה, (ח"ב, עמ' שנו): "כל חילוקי הכפרה (שבברייתא ביומא שהזכרנו) שיש ביניהם שצריכים ייסורים, הם דווקא בתשובה מיראה, ש"הזדונות נעשו כשגגות" וצריכים כפרה, אך במי ששב מאהבה ש"הזדונות נעשו כזכויות" - נראה שאין צורך ייסורים".

א. היא מכתובה תנאי: "אבל [=בתנאי] שלא על ידי יסורים" - מה זכות יש למתוודה להכתיב תנאים, כאשר הוא בא להתחנן על חטאו ולבקש על נפשו?
ג. המתוודה מבקש: "מרק ברחמיך". "מירוק" היא דרגת ניקיון וכפרה גבוהים ביותר, והרי כוח המירוק מסור ליסורים ולמיתה (ראה ברכות ה', ע"א; יומא פו; ע"א) - כיצד תיתכן בקשה למירוק "שלא על ידי יסורים"?

לשם פתרון הקשיים נעזר בנאמר לעיל.
בוידוי זה ישנם שלושה חלקים:

חלק א - הם שני המשפטים הראשונים, בהם מביע המתוודה את אפסותו, את כניעתו המלאה והשלמה. המתוודה מקיף את עצמו מלפני לידתו (יעד שלא נוצרתי) דרך זמן חיותו ("יעכשו שנוצרתי") ועד אחריתו לאחר פטירתו ("עפר אני בחי, קל וחומר במיתתי"). אין לו כל ערך עצמי, לא לפני יצירתו, לא בזמן חייו וגם לא לאחר פטירתו, הוא חסר חשיבות, עפר ואפס.

בחלק ב - מציין המתוודה את מצבו כעת: "הרי אני לפניך ככלי מלא בושה וכלימה"⁷.

הציור "כלי מלא" מובנו שכל כולו מלא ביסורי בושה, אין בו מקום ריק מהם ואין בו דבר מלבדם. וכנאמר לעיל, מי שעבר את כוס יסורי הבושה הפנימית, הקשים והמרים, כבר עבר מירוק פנימי, ויכול הוא המתוודה המיוסר להמשיך לחלק הבא.

בחלק ג - הוא מתחטא לפני קונו: "שלא אחטא עוד", והוא מבקש ומתחנן: "ומה שחטאתי (בעבר) מרק ברחמיך הרבים (בעזרת יסורי הבושה שעברתי) אבל לא על ידי יסורים" (נוספים).

הנה כי כן, מי שהגיע להרגשת יסורי הבושה הפנימית, יכול להעיד על עצמו ולהצהיר קבל בוחן כליות ולב שהוא "כלי מלא בושה", ורשאי הוא להתנות ולבקש: "אבל לא על ידי יסורים" נוספים. מעתה יכול הוא לייחל לכפרה הראויה: "מרק ברחמיך הרבים".

7. מה בין "בושה" לבין "כלימה"? ראה ר"י בשע"ת שער א' העיקר השישי אות כ"ב, והגר"א באמרי נועם לברכות טז, ע"ב מבחין בין בושה, שהיא מה שאדם מתבייש מחמת עצמו לבין כלימה, מה שאחר גורם לו הבושה.